

УДК 34

Рафальський І.,
кандидат історичних наук, здобувач,
Інститут політичних і етнонаціональних
досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України
(Україна, Київ), bushanskyi@ukr.net

ОСНОВНІ ВІХИ НАЦІОНАЛЬНО–ДЕРЖАВНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ УКРАЇНИ В ДОБУ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

Конкретизовано основні етапи національно–державного самовизначення України. Уточнено поняття «національне самовизначення» та «національно–державне самовизначення». Розкрито домінуючі зовнішні впливи та внутрішні чинники суспільно–політичного процесу в Україні.

Ключові слова: етнос, нація, національне самовизначення, національно–державне самовизначення.

Поняття «національне самовизначення» є усталеним у політології і, як правило, розкриває процес здобуття нацією власної державності. Уже сама постановка питання про державне самовизначення може слугувати точним індикатором початку становлення нації. Зазвичай, питання про доцільність створення національної державності ставить національна еліта, а якщо вдатися до коректнішого використання понять, то елітою етнічною, котра в такий спосіб набуває якості еліти національної. Тож, із суто соціологічної точки зору, сама лише артикуляція питання про національну державність не завжди є констатацією факту існування нації як складної структурно–функціональної соціально–політичної системи, яка охоплює ряд соціальних груп, що їй уможлиблює її життєздатність.

Відтак, прийняття до уваги такої очевидності дає вагомий підстави говорити про становлення нації як процес, змістом якого є, по–перше, засвоєння етносом національної ідеї, сформульованої етнічною/національною елітою, і, по–друге, втілення цієї ідеї (мети) за допомогою актуальних політичних засобів. Таким чином, ми доходимо висновку, що національне самовизначення, оскільки воно є процесом, має певну структуру – необхідними етапами, своєрідними віхами якого неодмінно виступатимуть ті чи ті політичні феномени, тобто прояви певного якісного розвитку нації.

Разом із тим, можна дійти й другого висновку: набуття нацією державного статусу, тобто створення національної державності, не завжди є констатацією факту оформлення нації; процес становлення нації може продовжуватись і, як правило, продовжується й після проголошення державності та її утвердження. І причина цього також очевидна: держава, по–перше, є політичним інститутом, функціонування якого забезпечується діяльністю окремої соціальної групи. Ця група може бути пов'язаною з національною елітою. Але може мати й суто технократичний характер, а також – являти собою компрадорську групу. Цілком зрозуміло, що інтереси технократичної групи та групи компрадорської не завжди і не повною мірою мають збігатися з інтересами національної еліти й інших соціальних груп суспільства. Така розбіжність інтересів, незбіжність мотивів, цінностей, ціннісних орієнтацій набуває характеру сукупності суперечностей, спричиняючи істотний конфліктний потенціал у соціально–політичних відносинах. Як проявлятимуться ці суперечності, як розгортатиметься цей конфліктний потенціал – значною мірою і визначатиме процес розвитку нації та її держави.

По–друге, за наявності демократичного режиму, процес розвитку нації потрапляє в залежність не тільки від функціонування владної групи (умовного «політичного класу»), а й статусу, в якому перебувають інші соціальні групи, залучені до демократичного процесу. Простіше кажучи, якщо утворення національної держави відбулося передусім і виключно завдяки діяльності національної еліти як окремої соціальної групи, а національна ідея при цьому не була повною мірою засвоєна широкими соціальними верствами, то участь останніх у демократичному процесі є ще одним фактором ризику, котрий утруднює і розвиток нації – якісного стану суспільства, – і функціонування національної держави – політичного інституту, що відображає демократичне волевиявлення, а також забезпечує реалізацію подальшого самовизначення нації як у внутрішній, так і зовнішній політиці.

По–третє, не зайвим, маючи на увазі український досвід, ставити питання й про якість і статус національної еліти. За логікою, національна еліта мусить продукувати технократичну групу – бюрократію, в класичному веберівському розумінні цього поняття. Однак постколоніальні студії дають нам безліч прикладів того, що й сама національна еліта може мати маргінальний соціальний статус; відповідно й реалізація нею цього завдання вкрай ускладнюється, а іноді й узагалі унеможлиблюється. Як наслідок, відбувається соціальне розмежування між національною елітою – носієм ідеї національного самовизначення, – та технократичною групою, котра є індиферентною, або ж навіть і вороже налаштованою щодо цієї ідеї. За такої ситуації, цілком очевидно, що процес поширення національної ідеї, її входження до етнічної культури, вкрай проблематизується, оскільки етнос (чи радше – народ) є реципієнтом тих ціннісно–сміслових імпульсів, які йдуть від статусних соціальних груп – національної еліти та соціальної групи, котра володіє владою (політичною, економічною, символічною). Такий, умовно кажучи, «когнітивний дисонанс», спричиняє суперечливість соціально–політичних уявлень і перешкоджає формуванню загально–суспільного консенсусу щодо подальшого національного розвитку, а також утруднює вироблення консолідованих соціально–політичних практик.

Вище нами окреслено загальну схему, варіативність якої уможлиблює опис і розуміння процесу національного розвитку в контексті функціонування національної держави. Процес національно–державного самовизначення зумовлюється внутрішніми чинниками та зовнішніми впливами. Серед чинників насамперед варто згадати економічні та культурні в найширшому сенсі – особливості етнічної структури суспільства, релігійні вчення та практики, ступінь розвитку ЗМІ та ЗМК, науково–філософські доктрини (котрим, як правило, не приділяється особливої уваги ані в практичній політиці, ані в політологічних дослідженнях) тощо. Відтак, очевидним є перше завдання етнополітологічного дослідження окресленої проблематики – розкриття стадіальності національного самовизначення; друге завдання – виокремлення структурно–функціональної системи національного самовизначення.

Розвиток нації остаточно не завершується із актом проголошення суверенітету й утвердженням національної держави, то ми ставимо питання про доцільність

використання специфічного поняття «національно–державне самовизначення». Аргументом на користь слушності вжитку такого поняття є й те, що в науковій літературі наразі має місце зіткнення двох протилежних традицій послугоування поняттям «нація».

Перша традиція, безумовно, пов'язана з марксистським трактуванням етнополітичної проблематики. Відповідно до наукової термінології, яка була усталеною в СРСР, розрізнялися такі поняття: «народність», «етнос», «нація». Ці поняття чітко розмежовувались у науковій літературі [1]. Оскільки в період утворення СРСР розв'язанню національного питання приділялася чільна увага, то на практиці всі етноси СРСР набули найменування «нації», й у такий спосіб підкреслювався їхній високий статус. Разом із тим, практика національної політики в СРСР зводилася до формування своєрідного «супер–етносу» – «радянський народ», що, фактично, було тотожним продовженню русифікації, яка провадилася ще в Російській Імперії. Це поняття – «супер–етнос» – чітко не конкретизувалося у науковій літературі періоду існування СРСР.

Сам концепт – «радянський народ» – виводився із марксистського вчення, згідно з яким: 1) нація – це результат розвитку капіталістичного способу виробництва, тобто, спрощено кажучи, – форма масової самосвідомості, яка виникає завдяки усталенню «внутрішнього ринку» й опануванню буржуазією політичної влади; 2) оскільки нація є результатом культури, адекватної буржуазному способу виробництва, тобто – уявлений культурний конструкт, покликаний «обслуговувати» економічні інтереси та легітимізувати чинну політичну систему, то і зміна способу виробництва мусить мати наслідком трансформацію (відмирання) націй, на зміну яким покликана прийти певна «інтернаціональна» спільнота¹. Цілком очевидно, що ця марксистська логіка хвибує надмірною схематичністю і являє собою лише спробу, по–перше, витлумачити націю як наслідок економічних процесів; по–друге, дати обґрунтування тим неоміперським процесам, які розгортались у СРСР. Відповідно, й очевидна схематичність, і поверховість тлумачення етнополітичної проблематики, котру ми бачимо у випадку з суто побіжним трактуванням понять «інтернаціональна спільнота» й «радянський народ», – це, безперечно, спроба використати поняття невизначеність із суто політичною метою.

Друга традиція, котру ми спостерігаємо нині, утверджується під впливом англомовної наукової літератури, в якій має місце ототожнення понять «нація» та «держава», а також похідних понять, зокрема, «національний» і «державний». Задля справедливості зазначимо, що така практика більше властива бюрократичним структурам, аніж науковим студіям (наприклад, прагнення перейменувати всі державні заклади на «національні»). Проте чіткий асоціативний зв'язок між «національним» і «державним» уже має місце.

Водночас можна бачити своєрідний паралельний процес – розширення вжитку понять «етнос» та «етнічність». Поняття «етнос» вживається навіть до тих народів, які, за класичними характеристиками,

виробленими в теоріях О. Бочковського, Е. Дюркгейма та М. Вебера, являють собою не етноси, а нації. У тій–таки англомовній літературі та французькій антропології «етнічність» – це характеристика умовного «природного» стану народів, тобто народів, котрі не зазнали модернізації. Скажімо, традиційна етнопсихологія має об'єктом досліджень немодерні народи та соціальні групи. Відповідно, як на наш погляд, спостерігається хибна тенденція до дискурсивного витіснення феномена національного буття до естетично «заниженої» ціннісно–смыслові сфери: національні питання починають сприйматися як далекі архаїчні, як такі, що нібито втратили актуальність і не мають пріоритету в сучасній культурі. Наслідки такого зміщення сенсу понять – це тема для окремого дослідження. Наразі ж ми мусимо акцентувати увагу на тому, що різночитання понять утруднюють процес концептуалізації етнополітичної проблематики.

Слушно вдатися до конкретизації поняття «національно–державне самовизначення». Зазначимо, що в науковій літературі вже має місце використання цього поняття. Зокрема Т. Горбань, характеризуючи логіку розвитку української політичної думки кінця XIX – першої чверті XX століття, фактично означає сферу, яка цим поняттям охоплюється: синтез національного та державного буття. Українським політичним партіям і громадським діячам згаданого періоду, зазначає Т. Горбань, «доводилося боротися передусім за національно–етнічне самовизначення, паралельно розгортаючи діяльність, спрямовану на політизацію національного руху, кінцевою метою якого мусило стати політичне національно–державне самовизначення» [2, с. 12]. Тобто, відповідно до міркувань дослідниці, сфера «національного самовизначення» – це процес усвідомлення етносом себе як нації; сфера ж «національно–державна» – розвиток нації, котра вже набула державного статусу, та розвиток держави як політичного інституту виробленого нацією.

Доцільно привернути увагу й до взаємозв'язку між поняттями «нація» та «держава». Узагальнюючи теорії нації, В. Євтух в енциклопедичній статті зазначає, що «термін «українська нація» вживається у двох значеннях – етнонація і політична нація (нація–держава)» [3, с. 483]. Не вдаючись до міркувань про значення поняття «політична нація», акцентуємо увагу лише на тому, що національне буття має іманентну тенденцію до переростання в буття національно–державне. Аналізуючи ж феноменологію національно–державного буття, ми можемо або чітко фіксувати розбіжність між інтересами нації та держави, або ж відзначати їхню тотожність. Очевидно, що за демократичного режиму інтереси нації та держави мають тенденцію до конвергенції. Утім, це, звісно, лише теоретична умовність, адже держава, як і будь–який інший соціально–політичний інститут, завжди має свої специфічні інтереси, зумовлені причинами структурно–функціональними (особливостями взаємодії з іншими інститутами та гештальт–принципом, що визначає системну єдність), а також інтересами бюрократії як окремої соціальної групи. Утім наразі ми маємо намір лише намітити існування цієї проблематики, звернувшись до неї на інших сторінках свого дослідження.

Отже, нами окреслено загальну схему національного та національно–державного самовизначення. Відтак слушно вдатися до її конкретизації, використовуючи

¹ Цілком очевидно, що нація являє собою форму ідентичності. Однак поняття «ідентичність» невластиве традиційному марксистському дискурсу. Відповідно, конкретизуючи деякі аспекти марксистського вчення про націю, ми не використовуємо це поняття, попри всю його адекватність предметів міркувань.

матеріал політичної історії України доби незалежності. Насамперед ми привертатимемо увагу до умовних «віх» – найважливіших політичних подій, котрі символічно відмежовуватимуть один етап національно–державного самовизначення від іншого.

На нашу думку, є рація виокремити **п'ять загальних етапів національно–державного самовизначення України**: перший, суверенізації України (1985–1991 рр.); другий, національно–державного становлення України в умовах суспільно–політичної та соціально–економічної невизначеності (1992–1996 рр.); третій, усталення олігархату як деструктивного прояву демократичного режиму в Україні (1996–2004 рр.); четвертий, поляризації ідентичностей (2005–2014 рр.); п'ятий, нинішній етап, який ми суто формально визначимо як «постреволюційний».

Кожен зі згаданих етапів доволі чітко окреслюється значущими політичними подіями та нормативно–правовими актами. Але, з суто політологічної точки зору, не менш істотне значення мають суспільно–політичні суперечності, котрі й визначали розгортання політичних процесів, відображаючись у тих чи тих державно–політичних рішеннях, які й набували правової формалізації. Тобто, аналізуючи національно–державне самовизначення, доцільно передусім акцентувати увагу на змісті суспільно–політичних процесів, визначених інтересами, цілями, раціональними й ірраціональними мотивами соціальних груп і політичних суб'єктів. Суспільно–політичні суперечності – ідеться насамперед про ті суперечності, котрі мають соціокультурний характер, – по суті, й визначають питомий зміст кожного з етапів національно–державного самовизначення. Вони можуть мати як явний, так і латентний характер; можуть як напряду, так і опосередковано проявлятися у суспільно–політичному житті. Їхнє поступове нівелювання або ж переростання в конфліктну фазу є передумовою й об'єктивним рушієм суспільно–політичного розвитку та національно–державного самовизначення у внутрішній і зовнішній політиці. Суспільно–політичний розвиток і його прояв у національно–державному самовизначенні набуває послідовної та логічної стадіальності, оскільки являє собою розгортання суспільно–політичних суперечностей. Відповідно, ми з усією очевидністю бачимо актуальність опосередкування діалектичного підходу до дослідження політичних процесів.

У своєму дослідженні ми виходимо з того, що національно–державне самовизначення України має як універсальні стадії розвитку, властиві іншим постколоніальним і пострадянським державам, так і специфічні стадії, що проявилися на суто українському суспільно–політичному й історичному ґрунті. Конкретизація такої стадіальності, як на наш погляд, має істотне значення для пояснення та розуміння політичної історії незалежної України та прогнозування подальшого суспільного політичного розвитку й актуальних завдань національно–державного самовизначення.

Водночас відзначимо й наступний важливий аспект: національно–державне самовизначення – це завжди «сума» політичних рішень. Формально кажучи, це завжди визначення власної позиції щодо «чогось». І в цьому сенсі національно–державне самовизначення є реакцією на «щось», тобто позиціонуванням щодо «чогось». Опредметнення національно–державного самовизначення як реакції уможливило його аналіз у

системі понять «стимул – реакція». Відповідно, постає питання про адекватність і ефективність реакції. Проте тут ми виходимо на цілий комплекс питань, які, так чи інакше, в тій чи тій формі, а поставатимуть у контексті міркувань про національно–державне самовизначення. Скажімо: чи адекватно оцінено стимул? Чому саме певний феномен був сприйнятий як стимул, котрий потребував реакції? Наскільки реакція була зумовлена саме стимулом – маніпулятивним впливом, що визначав саме певну форму реакції? Слідуючи за суто формальною логікою, ми можемо продовжити перелік питань. Але й уже поставлених питань цілком достатньо, аби бачити важливість необіхевіористських методів дослідження, важливих для аналізу національно–державного самовизначення як форми реакції на суспільно–політичні виклики та зовнішні впливи – «стимули», кажучи мовою необіхевіоризму.

Класичний біхевіоризм опредметнює суб'єкта, котрий вдається до реакції, як своєрідну «чорну скриньку»: процес прийняття рішення виноситься за дужки, а предметом дослідження стає лише саме рішення, тобто «реакція». Необіхевіоризм вводить цю «чорну скриньку» до поля культури: між стимулом і реакцією опиняється третій елемент – культура, яка, відповідно до теоретико–методологічних настановлень, і визначає оцінювання стимулу та процес вироблення реакції. Слушність такого теоретико–методологічного настановлення, звісно, не підлягає сумніву. Утім, як на наш погляд, редукування проблеми національно–державного самовизначення до суто необіхевіористської структури має винятково методологічне значення. Це – модель, котра уможливило акцентування дослідницької уваги на формальних аспектах національно–державного самовизначення.

Однак зводити національно–державне самовизначення тільки до реагування на виклики («стимули») – було б помилково, адже сам концепт національно–державного самовизначення по суті суперечить концепту реагування. Тобто поряд із самовизначенням як формою реагування (котра, безперечно, має місце в політичному процесі й може бути простежена в політичній історії незалежної України) є й інші аспекти, які потребують дослідницької уваги.

Аби конкретизувати ці аспекти, спробуємо дати відповідь на просте питання: що ми маємо на увазі, коли кажемо про самовизначення? «Самовизначення», безперечно, не є точним поняттям. У політико–правовому сенсі воно є близьким до поняття «суверенізація». Але поняття «суверенітет» і «суверенізація» відображають лише один із аспектів самовизначення – державно–політичний. Як на наш погляд, очевидно, що феномен самовизначення є ширшим, ані ж феномен суверенізації; відповідно й поняття «самовизначення» є ширшим, аніж поняття «суверенізація» (процес набуття суверенітету) та, власне, «суверенітет» (статус нації–держави).

Поняття «самовизначення» дає нам відсилку до етико–політичної площини, й у такий спосіб спонукає до конкретизації уявлення про суб'єкта, щодо якого й використовується поняття «самовизначення». Здатен чи не здатен певний суб'єкт на самовизначення? – така постановка питання є, по суті, питанням про онтологічний статус суб'єкта, у площині ж політичної науки – питанням про його політико–онтологічну якість, у даному випадку – нації–держави.

У рамках нашої європейської культури здатність до самовизначення (особистості, етносу, нації, держави тощо) є, власне, ознакою самодостатності. Уявлення про особистість як про суб'єкта здатного до відповідальної поведінки (самовизначення) – це одна з ключових цінностей лібералізму. Уявлення про здатність народу до політичного самоврядування – це своєрідна аксіома, базова цінність для легітимізації демократії. Саме тому ми й акцентуємо увагу на тому, що трактування самовизначення лише як реакції на виклики є недостатнім. В етнополітичному самовизначенні є рушії, котрі надають цьому процесу характеристик саморозгортання (самореалізації), виводячи його за рамки елементарної реакції на зовнішні впливи.

Якщо прийняти реакцію на зовнішні стимули як найпростішу форму «самовизначення» суб'єкта, а свідому та цілесумовлену діяльність як набагато вищу форму самовизначення, то ми можемо прийти до загальної типології цього феномена. Відповідно, є **щонайменше три типи самовизначення**.

Перший тип, це – чиста реакція, що властива будь-якому організмові. Реагуючи, суб'єкт сигналізує про власне відношення щодо середовища, котре є джерелом позитивного чи негативного стимулу. Така реакція суто автоматична; вона може бути навіть неусвідомленою.

Другий тип, це усвідомлена реакція. Тут ми вже можемо говорити не тільки про суб'єктність реакції, а також і про її рефлексію, однаке лише в предметній площині¹. Кажучи мовою біхевіоризму, суб'єкт усвідомлює стимул і реагує на нього, «реалізуючи одну із властивих йому форм поведінки». Сенс полягає в тім, що суб'єкт, по-перше, усвідомлює стимул (позитивний або ж деструктивний), по-друге, усвідомлює факт свого реагування на стимул, однак, і це по-третє, не усвідомлює обмеженість власного «репертуару реакції», тобто він діє суто в рамках притаманних йому стереотипних навиків. Яким є джерело цих стереотипних навиків? Безумовно, це досвід. Однаке, що є джерелом досвіду, котрий набув узагальнення у вигляді репертуару стереотипних реакцій? З погляду біхевіоризму, це, безперечно, соціальне навчіння. Відповідно, досвід постає неусвідомленим конструктом, котрий є частиною Самості суб'єкта. Тож, навіть коли необіхевіоризм опосередковує відношення «стимул – реакція» третім елементом – «культурою», то в підсумку все одно йдеться про соціальне навчіння.

Аби наші міркування не здавалися виключно теоретичними, наведемо приклад: для сучасних ізраїльтян абсолютно незбагненим є такий феномен як «Бабин Яр». Як так сталося, що тисячі євреїв підкорилися наказу й пішли на смерть!? Чому жоден із них не вдався до опору!? Поведінка євреїв, які йшли помирати в Бабин Яр, є поведінкою «другого типу»: вони усвідомлювали,

¹ Наразі, кажучи про предметну рефлексію, ми маємо на увазі традиційний поділ рефлексії на предметну й особистісну. Рефлексія предметна є оцінюванням способу дії як адекватного чи не адекватного щодо наявної мети. Будь-який аналіз діяльності, який здійснює сам суб'єкт, є предметною рефлексією. Особистісна ж рефлексія – це самоаналіз суб'єкта в контексті його діяльності. У працях українського психолога Мирослава Боришевського вперше було введено поняття «соціальна рефлексія» [4]. Остання може проявлятися й у предметному, й у особистісному плані, тобто як колективна рефлексія соціальної групи. У контексті наших міркувань предметна рефлексія є усвідомленням і оцінюванням реакції на зовнішній стимул. Однак питання про Самість суб'єкта – вже належить до сфери особистісної рефлексії.

що їх прирекли на смерть, усвідомлювали, що їхні дії (підкорення наказу) – це крок до загибелі, але при цьому вони діяли в рамках «культури» чи, кажучи іншими словами, відповідно до стереотипного досвіду. Коли ж сучасні ізраїльтяни ставлять питання «чому?», вони, фактично, заперечують цей історичний досвід як нормативний і мислять з позиції «третього типу самовизначення».

Отже, третій тип самовизначення – це діяльність з позиції Самості, тобто опосередкована особистісною рефлексією. Досі, кажучи про попередні два типи самовизначення, ми вдавалися до поняття «реакція», наразі ж використовуємо ширше поняття – «діяльність», яке вказує на усвідомлену активність суб'єкта. Такий суб'єкт, звісно, має досвід і, звісно, використовує його. Однак і ситуація, і властивий суб'єктові досвід піддаються рефлексії з позиції ідеального уявлення про власну Самість.

В етнополітичному сенсі уявлення про ідеал, як правило, конкретизується в образі суверенної нації–держави, самостійної та самодостатньої як у внутрішній, так і зовнішній політиці. Такий етнополітичний ідеал може наділятися й додатковими атрибутами: наприклад, єдність мови та релігії (тощо). В українській культурі цей ідеал відображено в образі соборності України. Але наразі для нас важливий аспект, пов'язаний із самовизначенням. І тут можна бачити, що саме поняття «самовизначення» набуває, по суті, ключового значення, оскільки, згідно з ідеальним уявленням, нація–держава є самодостатньою в засобах і цілях самовизначення. Відтак самодостатність у самовизначенні постає і передумовою, і є кінцевою метою.

Таким чином, самовизначення третього типу є обумовленим рефлексією ідеалу власної Самості і в процесі оцінювання зовнішніх впливів, і в процесі реагування на ці впливи, і в процесі життєдіяльності – актуалізації власного буття. Це – певний ідеал, котрого, відповідно до етичних настановлень, має прагнути будь-який суб'єкт, зокрема й нація–держава. Самовизначення – це наявна здатність суб'єкта самостійно визначитися по відношенню до зовнішнього світу, і кінцевою метою такого самовизначення третього типу є сам суб'єкт.

Виокремивши три типи самовизначення, ми ставимо питання про можливість виокремлення стадіальності становлення нації. Перша стадія етнічного буття має суто неусвідомлений характер. Реакція етносу на зовнішні впливи є автоматичною, зумовленою наявними традиціями: етнос залежний од середовища, змінюється відповідно до його трансформацій. Прикладом такого стану є так званий «рустикальний» (селянський) характер українського етносу в XIX ст., який, вочевидь, тривав до радянської модернізації 20–х років XX ст. Здатність етносу, який перебуває на цій стадії становлення, до політичного самоусвідомлення та цілесумовленої політичної діяльності є надзвичайно утрудненою. Відзначимо в цім контексті вже цитовані слова Т. Горбань: українські громадсько–політичні діячі кінця XIX – поч. XX ст. боролися за політизацію українського етносу. По суті, йдеться про діяльність, спрямовану на перехід народу від суто етнічного до політичного самосвідомості. Той факт, що визвольні змагання поч. XX ст. не завершилися утвердженням державної незалежності, попри, безперечно, титанічні зусилля української інтелігенції,

пояснюється саме особливостями самосвідомості українського етносу, залежністю цієї свідомості од середовища, котре й визначало соціалізацію.

Треба сказати, що такий стан свідомості був властивий не лише українському етносу. Діяльність сіоністських організацій, зокрема Володимира (Зеєва) Жаботинського, мала мізерний соціальний результат. Дошукуючись причин такого стану розвитку масової свідомості, мусимо звернути увагу на той факт, що кінець XIX – поч. XX ст. для Східної Європи – це період переходу від традиційного до модерного суспільства. Відповідно, брак етнічного самоусвідомлення є нормативним для цього історичного періоду. Тож, і марксистська максима про залежність свідомості від способу буття є описовою, оскільки характеризує наявний стан розвитку свідомості.

Друга стадія розвитку етнічної свідомості – це, відповідно, виникнення самоусвідомлення та детермінованої реакції на зовнішні впливи, що піддається рефлексії. Виникнення самосвідомості (Самості) має неминучим наслідком формування образу Іншого. Відповідно, масові репресії й етнічні чистки XX ст. постають як закономірні феномени. Вони являють собою спонтанну реакцію на відкриття Іншого. «Іншування» відбувалось як надання додаткового атрибуту до вже наявної картини реальності, що радикально змінювало її сенс. Руйнування ж усталеної картини реальності (середовища існування) неминуче спричиняло потребу в захистові, одним із варіантів якого є агресія. І в цій контексті варто акцентувати увагу на тому, що агресія (як одна із форм реакції) є детермінованою сприйняттям середовища, а не покликаною внутрішніми потребами в розвитку. Остання характеристика дає нам чіткий критерій для відокремлення другої стадії етнічного розвитку від стадії наступної.

Третя стадія – це є розвиток нації як відповідь не на зовнішні впливи, а суто внутрішні чинники. По суті, на цій стадії розвитку нація позбувається залежності од зовнішніх впливів. Не в тім сенсі, що зовнішні впливи не позначаються на її життєдіяльності, а в тім, що вони вже не мають визначального значення, тобто не детермінують уявлення нації про саму себе – образ Самості. На цій стадії відбувається усталення Самості. Образ себе, який притаманний нації, набуває рефлексивного розщеплення, постаючи в ідеальній і безпосередній формах. Ідеальна форма набуває якості образу домагання; безпосередня – оцінки соціально-політичної реальності та ступеня її відповідності ідеальному образу.

Окреслені нами стадії розвитку нації були проілюстровані на історичному матеріалі. Утім, очевидно, що вони мають не тільки історичну стадіальність. Розвиток нації може набувати зворотного характеру (що неодноразово спостерігалось в українській історії), він є нерівномірним у соціальному та регіональному відношеннях. Відзначені три стадії завжди присутні в соціально-політичній реальності «тут і нині» як форми мислення. Проаналізувавши політичну історію, можна бачити, що певні політичні події мають у своїй основі відповідний тип етнонаціонального мислення, що суголосний відповідним стадіям розвитку.

Наразі, звернувшись до політичної історії доби незалежності, ми акцентуємо увагу, по-перше, на суспільно-політичних суперечностях, котрі й були основними чинниками політичного процесу; по-друге,

зовнішніх впливах, що спричиняли ті чи ті форми реакції; по-третє, проявах етнонаціонального самоусвідомлення.

Відтак перейдімо до розгляду кожного з виокремлених нами етапів національно-державного самовизначення.

1. Етап суверенізації України: 1985–1991 рр. Цей етап охоплює соціально-політичні процеси, які мали місце в Україні в період Перебудови в СРСР, і завершилися проголошенням державної незалежності України. У рамках цього етапу ми бачимо такі два домінуючі впливи:

а) діяльність інститутів центральної влади СРСР, що, з одного боку, спонукала до демократичних перетворень, а з другого – все ж обмежувала національне самовизначення в Україні. Цілком очевидно, що умовні «імпульси», які впливали на політичні процеси в Україні, мали суперечливий характер;

б) позиція світових держав – США та Великобританії, котрі, загалом, не бачили Україну на політичній мапі світу й були зацікавлені у збереженні СРСР у тій чи тій «демократизованій» формі.

Домінуючим чинником національного самовизначення цього етапу, безперечно, був розвиток українського національно-визвольного руху. Уже сама артикуляція питання про національний суверенітет, яка мала місце в цей період, здійснювалася не тільки в емігрантських і дисидентських колах, а й цілком публічно. Відповідно питання про національно-державне самовизначення було введене до політичного порядку денного.

Завершенням цього етапу є проголошення державного суверенітету та державної незалежності України. Складність процесу суверенізації України очевидно є на прикладі процесу ухвалення ключових державно-політичних актів. Декларація про державний суверенітет України (16 липня 1990 року) була прийнята тільки після того, як 12 липня відповідну декларацію ухвалила РРФСР. Акт проголошення незалежності України (24 серпня 1991 року) був прийнятий після революційних подій у Москві. На цьому тлі можна бачити, що процес суверенізації України відбувався за посередництва істотного зовнішнього впливу. Мирний перебіг буття Україною незалежності став можливим лише в наслідок нівелювання впливів, котрі перешкоджали суверенізації України. Однак російський вплив на ситуацію в Україні був би неможливим за браку відповідного етнокультурного й економічного підґрунтя. Національно-державне самовизначення України, як постколоніальної держави, потребувало нівелювання важелів російського впливу. Проте це завдання не було реалізоване.

Наголосимо, що в цей період не було розв'язане одне із чільних питань українського національного самовизначення – питання про етнокультурний статус України. Водночас саме в цей період чітко окреслилися суперечності між національною елітою й умовним «політичним класом» – пострадянською бюрократією (номенклатурою). Розв'язання конфліктів, які постали на ґрунті цих та інших суперечностей, і визначило зміст наступного етапу національно-державного самовизначення України.

2. Етап національно-державного становлення України в умовах суспільно-політичної та соціально-економічної невизначеності: 1992–1996 рр. Домінантою цього етапу було формування державно-політичних інститутів суверенної України. Цей процес, однак, супроводжувався значною соціально-економічною нестабільністю, яка,

за нерозв'язаності питання про етнополітичний статус України, спричиняла в окремих регіонах України критичне ставлення до державного суверенітету загалом. Важливою віхою цього періоду є й прийняття Конституції України (28 червня 1996 року).

В окреслений період відбулося міжнародне визнання України, а також намітився й домінуючий зовнішньополітичний виклик – суперечності з Російською Федерацією, зокрема щодо статусу Чорноморського флоту РФ. У цей–таки період відбулося підписання Меморандуму про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (5 грудня 1994 року) – так званий «Будапештський меморандум». Характеризуючи останній документ, зазначимо, що його підписання стало фактом консолідації позицій держав, які справляли істотний вплив на ситуацію в Україні: Західні держави були зацікавлені в нерозповсюдженні ядерної зброї, РФ – в ослабленні України.

3. Етап усталення олігархату як деструктивного прояву демократичного режиму в Україні: 1996–2004 рр. У цей період відбулося зниження впливовості національно-демократичного руху; а в зовнішній політиці України утвердилася так звана «багатовекторність» як, з одного боку, реакція на зовнішньополітичні виклики, а з другого – своєрідне відображення вже згаданої етнополітичної невизначеності в Україні. Брак чітко визначених векторів розвитку як у внутрішній (насамперед, соціально-економічній), так і зовнішній політиці – спричинив Помаранчеву революцію.

Даючи загальну оцінку суспільно-політичним процесам у згадані періоди є рація відзначити, що хоча в Україні мав місце істотний поступ у розвиткові демократії, однак цей поступ так і не зумовив формування ключового складника демократичного режиму – політичної відповідальності. Саме політична відповідальність, яка по суті пов'язана з відкритістю державно-політичних інститутів, обізнаністю громадськості з результатами діяльності державних інститутів, особливостями діяльності засобів масової комунікації та зі здатністю громадськості до політичної активності, уможливорює по суті онтологічний характер демократичного режиму. Без політичної відповідальності, не зважаючи на наявність інституційних форм, демократія перетворюється лише на формалізовану практику.

Причини такого невітнішого стану – це насамперед:

1) неможливість функціонування політичних партій без фінансової підтримки олігархічних груп, 2) властивий політичним партіям «вождизм», 3) брак внутрішньопартійної демократії, 4) перманентна змінність виборчого законодавства, 5) залежність ЗМІ від олігархічних груп, 6) поширеність корупції. Наслідок зазначених факторів – превалювання в політичній діяльності «символічних форм», що призводить до: по–перше, активного використання політичними суб'єктами маніпулятивних технологій; по–друге – розколу суспільства за символічними ознаками (мовними практиками і ставленням до історичних подій). Таким чином, присутні хиби політичної системи спричинили загрози державно-політичній системі та цілісності Української держави. Отже, без подолання згаданих вад, які властиві українській політичній системі і нині, неможливе є не лише подальший поступ демократії, а й саме існування України як цілісної геополітичної реальності.

4. Етап поляризації ідентичностей: 2005–2014 рр. Політико-інституційні суперечності, які оформилися на попередніх етапах, проявилися у посиленні авторитарних тенденцій, що були сприйняті українським суспільством як виклик національно-державному самовизначенню. Домінуючий зовнішньополітичний вплив цього етапу – воєнно-політична агресія РФ, реакцією на яку постала консолідація української політичної нації в умовах воєнно-політичної загрози державному суверенітету та територіальній цілісності. Російська анексія Криму та виникнення на Донбасі терористичних організацій ДНР–ЛНР – це події, які не в останню чергу зумовлені поляризацією ідентичностей в Україні. Розбіжності поглядів на історію та геополітичне самовизначення України зумовлювалися як зовнішнім впливом РФ, так і реакцією українських громадян на автаркію держави, що зокрема проявлялась у доволі невизначеній культурній політиці.

Ми не вважаємо за доцільне наразі давати докладну характеристику сьогочасних суспільно-політичних процесів – п'ятого етапу національно-державного самовизначення. Сам формат подачі такої характеристики вимагав би лаконічності, але складність процесів, які нині відбуваються, геть унеможлиблюють стислість викладу. Утім ми мусимо зазначити, що, як на наш погляд, далеко не всі деструктивні чинники національно-державного самовизначення, котрі ми конкретизували вище, нині подолані, як остаточно не подолано й зовнішньополітичні впливи, відповідно до яких Україна має залишатись у «сірій зоні», між геополітичними сферами інтересів Євроатлантичного світу та Росії.

Отже, національно-державне самовизначення – це процес, котрий, з одного боку, розгортається щодо «чогось» (певних викликів), реалізуючись у формі реакцій, а з другого – має характер утвердження власної суб'єктності. Згідно із запропонованою нами схемою, вектори національно-державного самовизначення України розгорталися щодо зовнішніх викликів і внутрішньополітичних чинників – державно-політичного, соціально-економічного та національно-культурного змісту. Разом із тим, зазначимо, що жоден процес не може вважатися самодостатнім (і в принципі не може бути таким), якщо він спричиняється насамперед зовнішніми впливами та внутрішніми процесами, котрі передусім мають, умовно кажучи, «негативний» характер, тобто відбуваються як форма заперечення, реагування в ситуації конфлікту. На жаль, оцінювання політичного процесу в Україні доби незалежності, спонукає до думки про превалювання саме негативних факторів у національно-державному самовизначенні. Українське суспільство здебільшого діяло в ситуації, яка була сконструйована іншими суб'єктами, а не створювало ситуацію власного буття.

Список використаних джерел

1. Бромлей Ю. Очерки теории этноса / Юрий Бромлей. – М.: Наука, 1983. – 412 с.
2. Горбань Т. Еволюція ідеї національного самовизначення в українській суспільно-політичній думці кінця XIX – першої чверті XX століть / Тетяна Горбань. – К.: ПІЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2010. – 381 с.
3. Євтух В. Теорії нації // Політична енциклопедія. Редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. – К.: Парламентське видавництво, 2011. – 808 с.
4. Психологічні закономірності розвитку громадської свідомості та самосвідомості особистості: У 2-х т. Т.1. / За загальною редакцією М. Й. Боришевського. – К.: Дніпро, 2001. – 244 с.

References

1. Bromlej Ju. Ocherki teorii jetnosa / Jurij Bromlej. – M.: Nauka, 1983. – 412 s.
2. Gorban' T. Evoljucija idei' nacional'nogo samovyznachennja v ukrai'ns'kij suspil'no-politychnij dumci kincja XIX – pershoj' chverti XX stolit' / Tetjana Gorban'. – K.: IPIEND imeni I. F. Kurasa NAN Ukrai'ny, 2010. – 381 s.
3. Jevtuh V. Teorii' nacii' // Politychna encyklopedija. Redkol.: Ju. Levenec' (golova), Ju. Shapoval (zast. golovy) ta in. – K.: Parlaments'ke vydavnytstvo, 2011. – 808 s.
4. Psihologichni zakonornosti rozvytku gromads'koi' svidomosti ta samosvidomosti osobystosti: U 2–h t. T. 1. / Za zagal'noju redakcijeju M. J. Boryshevs'kogo. – K.: Dnipro, 2001. – 244 s.

Rafalsky I., candidate of historical sciences, applicant, Institute of Political and Ethnic Studies Kurasa National Academy of Sciences of Ukraine (Ukraine, Kyiv), bushanskyi@ukr.net

Milestones nation–state self independence day in Ukraine

The article elaborated the basic stages of national and state self-Ukraine. The concept of «national self-determination» and «national self-government». Reveals the dominant influence of external and internal factors of the political process in Ukraine.

Keywords: ethnicity, nation, national self-determination, national and state identity.

Рафальский И., кандидат исторических наук, соискатель, Институт политических и этнонациональных исследований им. И. Ф. Кураса НАН Украины (Украина, Киев), bushanskyi@ukr.net

Основные вехи национально–государственного самоопределения Украины в эпоху независимости

Конкретизированы основные этапы национально–государственного самоопределения Украины. Уточнено понятие «национальное самоопределение» и «национально–государственное самоопределение». Раскрыто доминантные внешние воздействия и внутренние факторы общественно–политического процесса в Украине.

Ключевые слова: этнос, нация, национальное самоопределение, национально–государственное самоопределение.

* * *

УДК 39:331.556.46(477.86)

Касьянова М. М.,

кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри міжнародних відносин і зовнішньої політики, Донецький національний університет (Україна, Вінниця), докторант Київського національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова (Україна, Київ), k.marina81@rambler.ru

КІЛЬКІСНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ УКРАЇНСЬКИХ МІГРАНТІВ ДО КРАЇН СХІДНОЇ ЄВРОПИ

Досліджено кількісні показники українських мігрантів до країн Східної Європи кінця ХХ – початку ХХІ ст. Проаналізовано офіційну статистику і спеціальні дослідження з теми.

Автор дійшов висновку, що офіційна статистика не збігається з спеціальними дослідженнями та експертними оцінками і зазвичай офіційна державна статистика применшує реальну кількість мігрантів. Попри безпрецедентну масштабність новітньої української трудової міграції, вона все–таки торкнулася не чверті населення працездатного віку, а приблизно десятої частини. Своєю піку ця міграційна хвиля сягнула наприкінці 1990–х, і на цей момент немає підстав стверджувати, що з кожним роком на заробітки виїжджає дедалі більше українців; з плином часу трудова міграція перестала бути відмінною рисою лише західних областей – у цей процес дедалі більше втягуються інші регіони країни. Однак остання тенденція призводить не так до збільшення абсолютних цифр, що характеризують показники виїзду українських громадян на роботу за кордон, як до певного вирівнювання в ньому диспропорцій умовного «представництва» від різних частин України.

Ключові слова: міграція, міграційні процеси, зовнішня трудова міграція, державна міграційна політика, кількісні характеристики.

Міграції завжди були в історії цивілізацій, проте переміщення людей ще ніколи раніше так не впливало на соціальне та політичне життя країн призначення та походження мігрантів. Мобільність є неодмінною

рисою сучасного світу. Інтегровані міжнародні ринки, поява транснаціональних мереж і швидкий розвиток комунікаційних технологій посилюють переміщення високо та низькокваліфікованих працівників, студентів, стажистів, сімей та туристів. Незважаючи на наслідки глобальної економічної кризи, загальна кількість мігрантів за останні роки не зменшилась [1, с. 49]. Сьогодні у світі значно більше міжнародних мігрантів, ніж будь–коли: за даними Департаменту з економічних і соціальних питань ООН їхня кількість протягом останніх років швидко зросла зі 191 млн. у 2005 р. до 214 у 2009 р. [2, с. 3].

ООН зазначає, що міграція є неминучим і потенційно вигідним компонентом сучасного життя кожної країни чи регіону світу [3, с. 3]. А отже, визначення реальної картини міграційної ситуації в країні дозволить краще усвідомити можливості, які надає міграція, а також формувати адекватну сучасним вимогам міграційну політику держави.

Джерельною базою дослідження виступають дані Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства праці та соціальної політики, дані Держприкордонслужби, соціологічні опитування.

Метою статті є вивчення кількісних характеристик українських мігрантів до країн Східної Європи, проаналізувати офіційну статистику і спеціальні дослідження з теми.

В умовах глобалізації міграційні процеси посилюють рівень впливу на соціально–політичний, економічний та інноваційний розвиток держав. Змінюється і зміст поняття «міграції». Громадяни України все частіше розглядають виїзд за кордон, як один із засобів професійної, соціальної, та психологічної самореалізації та удосконалення. Тут і виникає двоєке твердження щодо наслідків міграційних процесів в соціально–політичному житті суспільства. Поряд з кількісними, міграція спричиняє значні труднощі з відтворенням якісних параметрів населення.

Якість життя населення – це можливість людей задовольняти власні потреби та інтереси (фізичні, політичні, економічні, соціальні, екологічні, духовні) під дією низки геопросторових чинників. Якість життя населення можна розглядати у двох аспектах: об'єктивному і суб'єктивному. Критеріями об'єктивної оцінки якості життя вважаються наукові нормативи потреб та інтересів людей, які дозволяють об'єктивно оцінити ступінь задоволення цих потреб та інтересів. З іншого боку, потреби та інтереси людей індивідуальні і ступінь їх задоволення можуть визначити тільки самі суб'єкти. Вони не фіксуються якими–небудь статистичними величинами і практично існують лише в свідомості людей і, відповідно, в їхніх особистих думках і оцінках. Таким чином, оцінка якості життя населення може виступати у двох формах: ступінь задоволення науково обґрунтованих потреб та інтересів; задоволеність якістю життя самими людьми [4].

Сьогодні у світі, за різними оцінками, налічується від 150 до 175 млн. осіб (понад 3% населення планети), які проживають за межами країн свого походження. З них понад 65 млн. – мігранти. Участь українців у глобальних світових міграційних процесах – вражаюча. У 1990–х рр. громадяни України у зв'язку з низкою невирішених внутрішніх суспільно–політичних та соціально–економічних проблем, вирушили на заробітки до інших країн в пошуках кращої долі. Вони стали основою четвертої хвилі української міграції. Результати